

ALOYZAS VIDUGIRIS

DĖL KALBŲ KONTAKTAVIMO PIETRYČIŲ LIETUVOJE

Ivadas

Kalbų kontaktavimu arba kontaktais paprastai suprantamas kalbų sąlytis, pasireiškiantis įvairiomis kalbomis kalbančių žmonių kolektyvų kalbiniu bendravimu tam tikromis geografinėmis, istorinėmis ir socialinėmis sąlygomis (Ахманова О. С., 1966, 535). Ypač didelę kalbų įvairovę pasižymi pietryčių Lietuva, kur ištisais masyvais ar didesnėmis bei mažesnėmis salomis kontaktuoja lietuvių, baltarusių, lenkų tarmės, jų literatūriniai variantai, taip pat rusų kalba, neminint čia dar pasitaikančių kitų kalbų. Pietryčių Lietuva, būdama iš seno tiesiogiai susijusi su daug didesne teritorija, kurioje „vyksta intensyviausi bei plačiausi slavų ir baltų etnolingvistinių ir kultūrinių kompleksų kontaktai“ (Судник Т. М., Толстая С. М., Топоров В. Н., 1967, 38), mokslui daugeliu požiūrių yra labai svarbi. Norint išsamiau aprašyti os teritorijos ar bent vienos jos dalies kalbinius santykius, jų raidą ir priežastis, reiktų atskiros plačios studijos. Šiame straipsnyje grynai sociologiniu požiūriu norima kiek detaliau apibūdinti paties pietrytinio Lietuvos TSR kampo, iš esmės sutampančio su administraciniu dabartinio Šalčininkų rajono plotu, kalbų kontaktavimą ir pasekti jo raidą. Be to, čia vartojamas kalbas stengiamasi panagrinėti pagal jų kontaktavimo pobūdį ir atliekamą funkciją, t. y. kaip sistemą, arba vadinajamąją kalbinę situaciją (Никольский Л. Б., 1970, 7; Никольский Л. Б., 1976, 80). Tuo tikslu greta neretai vartojamas ir kalbinės situacijos terminas.

Iki Antrojo pasaulinio karo dabartinis Šalčininkų rajonas priklausė keturioms apskritys: Akmenynės (ar Kāmenkos), Daučiūnų, Jašiūnų, Šalčininkėlių, Šalčininkų ir Turgėlių apylinkės buvo Vilniaus apskrities, Butrimonių, Dainavos, Eišiškių, Gėrviškių, Kalesniškų – Lydės, Rūdninkų – Trūkų, Dieveniškų ir Poškonų – Ašmenės. Taigi Šalčininkų rajonas etnolingvistinių santykių margumu, kurį, be kitų socialinių veiksnių, dar sąlygojo priklausomybė skirtingiems administraciniams vienetams, tam tikra prasme gali atstovauti gerokai didesnei lietuvių ir baltarusių paribio teritorijai.

Šio rajono kalbų mozaika ir kontaktai, ypač lietuvių kalbos šnektos ir jų savitumas, jau seniai atkreipė įvairių šalių tyrinėtojų akis. Šios šnektos tyrinėjamos pavieniui ir ekspedicijomis, kurios čia vyko 1952, 1955, 1963, 1964, 1966, 1974 metais. Daugiausia dėmesio susilaukė Dieveniškų apylinkės lietuvių šnektą, kurią tyrinėjo ir savo darbuose lietė E. Volteris (Volter E., 1895, 173–187), K. Būga (Būga K., 1906), J. Jablonskis (Jablonskis J., 1906), P. Aruma (Arumaa P., 1930, 19–30,

61–65), E. Frenkelis (Fraenkel E., 1936, 14–107), Z. Zinkevičius (Zinkevičius Z., 1966), J. Lipskienė ir A. Vidugiris (Lipskienė J. ir Vidugiris A., 1967, 183–222; Lipskienė J., 1968, 196–207; Vidugiris A., 1968, 190–196), I. Ermanytė ir K. Eigminas (Ermanytė I., Eigminas K., 1968, 211–235) ir kt. Šioje ir kitose Šalčininkų rajono apylinkėse kalbinę medžiagą rinko J. Balčikonis, N. Grigas, J. Senkus, J. Dovydaitis, M. Sapijanskaitė-Kuosienė, K. Morkūnas, V. Vitkauskas, M. Razmukaitė ir kt. Pastaruoju metu vis didesnis dėmesys skiriamas čia vartojamų kalbų kontaktavimui. Vietos lietuvių, baltarusių ir lenkų fonologinių ir gramatinių sistemų sąveiką Šalčininkų apylinkėje tyrinėjo M. Lekomceva (Лekomцева М. И., 1972, 116–134, 174–185), Kalesninkų apylinkėje – V. Čekmanas (Чекман В. Н., 1973, 29–43), Dieveniškų apylinkėje T. Sudnik (Судник Т. М., 1975, 102–121, 202–210), Butrimonių ir kai kuriose kitose pietryčių Lietuvos apylinkėse – E. Grinaveckienė (Grinaveckienė E., 1969, 219–229; Гринавецкене Е. И., 1972, 294–408). Vietinį lenkų kalbos dialektą ir jo santykius su lietuvių ir baltarusių kalba visame Vilniaus krašte nagrinėjo H. Turska (Turska H., 1939), Lopatiškių (Lopatovščiznos) kaimo (buv. Turgelių apyl., dabar Vilniaus raj. Mariampolio apyl.) lenkų šnektą – A. Zdaniukievičius (Zdaniukiewicz A. A., 1972; Zinkevičius Z., 1974, 204–214), o vietos baltarusių šnektas – E. Grinaveckienė, J. Kovalčiuk, J. Mackevič, E. Romanovič (Гринавецкене Е. И., Ковальчук И. П., Мацкевич Ю. Ф., Романович Е. М., 1972, 377–393) ir kt.

Plečiantis baltų ir slavų kalbinių ryšių ir kontaktų tyrinėjimui lingvistiniu aspektu, auga susidomėjimas ir to kontaktavimo sociologine puse. Iš esmės joks rimtesnis lingvistinis tyrinėjimas neapsieina be aptarimo socialinių veiksnių, kurie paprastai lemia lingvistinių faktų raidą. Nesant tos srities darbų, tyrinėtojai dažniausiai yra priversti tenkintis atsitiktinėmis nuogirdomis, subjektyviomis ir neretai prieštaringomis pastabomis ir kt.

Lietuvių kalbininkai įvairių kalbinių ekspedicijų ar šiaip išvykų metu šias tar-
mes tyrinėja ir šio krašto etnolingvistinių santykių raidą stebi jau daugiau kaip 20 metų. Vien per tą laiką (straipsnio autorius remiasi daugiausia 1955–1980 m. savo tyrinėjimų duomenimis) šio kampo kalbinių santykių mozaikoje įvyko tam tikrų ne tik kiekybinių, bet ir kokybinių poslinkių (tač kiek tokių pakitimų yra įvykę dar anksčiau?!). Visa tai nors bendrais bruožais žinotina šio krašto tyrinėtojams, kad jie galėtų susidaryti teisingą kartais gana painių kalbinių santykių vaizdą, nustatyti objektyvius jų raidos dėsnius.

Vartojamų kalbų paplitimas ir jų apibūdinimas

Bet kuris teritorinis-politinis bendrumas paprastai apibūdinamas ne tik sąlygiškai pastoviais ekonominiais, politiniais, kultūriniais, bet ir kalbiniais ryšiais. Kalbiniai ryšiai, pasireiškiantys kalbų kontaktavimu, savo ruožtu detalizuojami pagal sudedamąsias dalis arba vartojamas kalbas, kurių kiekviena turi nemažą ir grynai savitų bruožų. Todėl nuo čia vartojamų kalbų teisingo tų savitų bruožų apibūdinimo nemažą priklauso jų tarpusavio santykių ir apskritai kalbinės situ-

acijos kaip sistemos supratimas. Toliau šios kalbos apžvelgiamos pagal jų papliimą ir vartojimo dažnumą eilės tvarka: baltarusių, lenkų, lietuvių ir rusų.

a. Baltarusių kalba. Vyraujanti pietrytinio Lietuvos TSR kampo kalba yra vietinė baltarusių tarmė, kuri iš esmės yra centrinės baltarusių tarmės vakarinės dalies tęsinys, gerokai atmieštas to krašto lietuvių ir lenkų tarmių elementais. Vietiniai žmonės ją dažniausiai vadina *(pa)prastà kalbà, pràstas* arba *tuteišas liežiūvis*, ar apie ją pasakoma, jog *dudėna* (kartais *klėga, kalba, ūtarina*) *paprastai* (па-просту, по-простему, па-тутэйшаму) ir pan.

Daugumui aprašomojo ploto gyventojų ši kalba yra pagrindinė, nors ir ne visada gimtoji. Ne gimtoji, t. y. antrinė, ji yra daugeliui vyresniosios kartos gyventojų, ypač pietinėje minėtos teritorijos dalyje, ir tik dėl įvairių priežasčių ilgainiui tapusi pagrindine, nes gimtoji (paprastai lietuvių) kalba čia daug kam nebėra pagrindinė kalba.

Nors baltarusių kalba čia nėra oficiali, tačiau jos vartojimo sfera yra palyginti plati. Pirmiausia ji daugeliui yra kaip namų ar šeimos kalba. Dar daugiau ji vartojama kaip neoficiali viešoji kalba. Ja dažniausiai kalbama įvairiuose vietos žmonių susibūrimuose, kartais oficialiuose susirinkimuose, prie kolektyvinių darbų ir kt. Kadangi baltarusiškai tarpusavyje susikalba ne tik vietiniai lietuviai su vietiniais lenkais, bet ir daugelis vietos gyventojų bendraudami su rusiškai kalbančiais žmonėmis, tą baltarusių tarmę galima laikyti savotiška šio regiono tarpusavio bendravimo arba kontaktų kalba. Kitaip sakant, vietinė baltarusių tarmė čia atlieka tam tikrą regioninės kalbos vaidmenį.

Vietinei baltarusių tarmei tam tikros įtakos turi ir literatūrinė baltarusių kalba, kadangi nemaža gyventojų dalis neretai klauso baltarusių radijo, žiūri jų televizijos laidų. Vis dėlto baltarusių literatūrinės kalbos įtaka čia nėra tokia didelė, kokios galima būtų tikėtis, turint omenyje vietinės baltarusių tarmės paplitimą. Pagrindinė šio reiškinio priežastis čia galbūt yra ta, kad šia tarme kalbantys žmonės paprastai savęs baltarusiais nelaiko, o savo kalbą traktuoja kaip savotišką vietinės lenkų (arba rusų) kalbos tarmę.

b. Lenkų kalba. Palyginti plačiai aprašomoje teritorijoje yra vartojama ir lenkų kalba, tiksliau kultūrinis periferinis lenkų kalbos dialektas („polszczyzna kresowa“ arba „polszczyzna litewska“), susiformavęs lenkų kalbos ir vietinių lietuvių, taip pat baltarusių tarmių pagrindu (Веренич В. Л., 1965, 193–209; Вярэніч В. Л., 1973, 5–21). Šis lenkų dialektas, tiesa, kol kas didesnio kompaktiško ploto neapima. Kaip gimtąją ir pagrindinę kalbą jį vartoja daugelis didesnių miestų ar miestelių (pvz., Eišiškių, iš dalies Šalčininkų, Dieveniškių, Jašiūnų, Rūdninkų, Turgelių ir kt.) gyventojų ir kai kurie vadinamųjų šlėktų kiemų palikuonys (apie Eišiškes, Jašiūnus, Pabarę, Turgelius ir kt.). Šiaip lenkų dialektas čia dažniausiai vartojamas greta vietinių baltarusių ir kartais lietuvių tarmių. Apskritai to krašto gyventojų daugumui šis lenkų dialektas yra bendra susižinojimo priemonė. Kartu jis neretai yra ir vietos administracijos kalba. Lenkiškai paprastai tarpusavyje kalbasi susitikę nepažįstami ar tolimesnių apylinkių žmonės, „gerą toną“ norintys išlaikyti kaimynai ir, žinoma, vietos inteligentai. Labai dažnai lenkų kalba čia laikoma mandagumo, gero išsiauklėjimo bei išsilavinimo požymiu.

Lenkų kalba, anksčiau buvusi vietos dvarininkijos ir bažnyčios kalba, vietinių gyventojų buvo pradėta visur aktyviai vartoti (ar bent stengtis vartoti) daugiausia buržuazinės Lenkijos okupacijos (1920–1939) metais.

Ne visų vietos gyventojų lenkų kalba yra vienoda. Vyresniosios kartos atstovai paprastai moka tik vietinį lenkų dialektą. Daugelis jaunesniosios kartos atstovų, baigusių aštuonmetes (anksčiau septynmetes) ir vidurines mokyklas, kurių daugumas čia veikia dėstomąją lenkų kalbą, paprastai jau geriau moka lenkų literatūrinę kalbą. Menkai lenkų kalbą bemoka jaunimo dalis, lankanti arba lankiusi tik lietuvių ar rusų dėstomąją kalbą veikiančias mokyklas.

Lenkų literatūrinės kalbos įtaka čia reiškiasi ne tik per mokyklas, bet ir per spaudą (be Lietuvos TSR leidžiamų lenkiškų laikraščių, knygų ir žurnalų, daugelis dar prenumeruoja ir skaito Lenkijos Liaudies Respublikoje leidžiamus spaudinius), radiją, televiziją (t. y. laidas lenkų kalba tiek mūsų respublikos, tiek LLR), meninę saviveiklą ir kt.

Didelę lenkų kalbos ir apskritai lenkų kultūros įtaką čia lemia dar ir tai, kad daugumas vietos gyventojų, savo šeimose dažnai kalbančių baltarusiškai ar lietuviškai, oficialiai save laiko lenkais. Be to, nemaža vietos gyventojų šeimų susiję artimais giminystės ryšiais su Lenkijos Liaudies Respublika dėl karo ir pokario metais vykusios emigracijos.

c. Lietuvių kalba — iš esmės vakarų dzūkų (arba pietų aukštaičių) patarmės tąsa — čia vartojama gana nevienodai. Nors tradicinė dzūkų tarmė apskritai yra išsilaikiusi gana plačioje juostoje nuo valstybinės LTSR sienos pietuose maždaug iki Visinčios upės šiaurėje, t. y. iki Gudelių ir Šalčininkėlių, tačiau vyraujančią padėtį iki šių dienų ji yra išlaikiusi tik atskirose to ploto vietose. Tokių didesnių vyraujančios lietuvių kalbos vartojimo lopų yra apie Dieveniškės, ypač vidurinėje ir vakarinėje Dieveniškių iškyšulio dalyje (Lipskienė J. ir Vidugiris A., 1967, 183–185), ir vakariniame Šalčininkų rajono kampe, daugiausia besiribojančiame su Varėnos rajonu (Mištūnai, Nėniškės, Naujadvaris ir kt. kaimai). Tradicinė dzūkų tarmė čia vartojama įvairių kartų atstovų — nuo vyriausių iki vaikų.

Viduriniojoje ploto dalyje, maždaug nuo Kalesninkų iki Šalčininkų, lietuviškai mokantys ir kalbantys vietos gyventojai tesudaro tik nedidelį procentą. Butrimonių, Dainavos, Daučiūnų, Gerviškių, Kalesninkų apylinkėse lietuviškai kalba arba moka kalbėti daugiausia vyresniosios kartos žmonės ir vienas kitas iš jaunesnių. O apie Šalčininkus, Šalčininkėlius, Eišiškes jau ir pačios vyriausiosios kartos atstovų maža belikę. Kadangi jaunesnioji karta šeimose faktiškai kalbėti lietuviškai jau kuris laikas nebemokoma, t. y. su jais namie lietuviškai nebekalbama, todėl lietuvių kalbos vartojimo sfera vis siaurėja. Pirmiausia lietuvių kalbos atsisakoma mišrioje šeimose, kai vyras ar žmona lietuviškai išvis nemoka arba moka menkliau negu, pvz., baltarusiškai ar lenkiškai. Bet kartais tėvai, net ir gana gerai mokantys lietuvių kalbą, lietuviškai nebekalba dėl vaikų, kad šiems būtų lengviau mokykloje (daugumas mokyklų čia veikia lenkų dėstomąją kalbą), o paskui nuo tos kalbos apskritai atpranta. Tokių šeimų po vieną kitą dar yra Dainavos (Gilviniškių, Vėžioinių k.), Butrimonių ir Gerviškių (Jurgonių, Kaniūkų, Šiaulių, arba sen. Striėlių) apyl. ir kartais kituose kaimuose.

Didelė to ploto gyventojų dalis lietuviškai bemoka tik pasyviai, t. y. lietuviškai geriau ar prasčiau supranta, bet laisvai kalbėti nebegali. Tai daugiausia asmenys, aktyviai patys nebekalbėję, bet savo šeimose girdėję lietuviškai kalbantis tėvus, senelius ir pan., arba nors iš mažens lietuviškai ir patys kalbėję, bet vėliau pamiršę. Tokių vyresniosios ir kartais vidurinėsios kartos atstovų tyrinėjimų metu dar neretai buvo galima sutikti visoje pietinėje Šalčininkų raj. dalyje (ir pačiuose Šalčininkuose), pradedant Dieveniškų iškyšuliu ir baigiant Dainavos ir Kalesninkų apylinkėmis. Tačiau lietuviškai dainuoja kartais ir lietuviškai kalbėti nemokantys.

I šiaurę ir šiaurės rytus nuo minėtos Visinčios upės — apie Ąkmenynę, Jašiūnus, Rūdninkus, Turgelius — vietinė lietuvių dzūkų tarmė iš esmės jau išnykusi. Ja čia niekas nebekalba, tik kai kas dar prisimena iš tėvų, senelių ar kaimynų pasakojimų. Net ir visų seniausi informatoriai šia tarpe patys nebėra šnekėję, nors vienas kitas iš tėvų ar senelių dar prisimena atskirus žodžius, moka juos paaiškinti, šį tą išversti. Mini seniau ja kalbėjusius asmenis. Dar neseniai čia gyvavus lietuvių dzūkų tarmę liudija taip pat čionykščių baltarusių ir lenkų tarmių lietuviškas substratas (Zdaniukewicz A. A., 1972, 5–6; Zinkevičius Z., 1974, 207–214). Keletas čia sutiktų vietinių senukų, mokėjusių kiek lietuviškai (pusiau tarmiškai, pusiau literatūrine kalba), aiškino šios kalbos pramokę jau paaugę ar suaugę, tarnaudami „Lietuvoje“ ar šiaip bendraudami su nevietiniais lietuviškai kalbančiais žmonėmis.

Lietuviškai vėliau pramokusių vietinių, ypač jaunosios kartos atstovų, čia yra daugiau. Jie kalba paprastai literatūrine kalba. Tai daugiausia asmenys, neseniai baigę įvairias mokyklas Vilniuje, Kaune ir kitur arba kurį laiką drauge dirbę ar dirbantys su lietuviškai kalbančiais žmonėmis. Lietuviškai daugiau ar mažiau supranta bemaž visi baigę aštuonmetes ar vidurines mokyklas, tačiau kalbėti daugumas jų negali (mokykloje vien per lietuvių kalbos pamokas gerai lietuviškai išmokti retas kuris pajėgia).

Per mokyklas lietuviškai kiek geriau paprastai pramoksta minėtosios pietinės ploto dalies mokiniai, kuriems namie dar gali kiek padėti lietuvių kalbos, t. y. vietinės dzūkų tarmės, nepamiršę tėvai ar seneliai. Todėl, kalbėdami lietuviškai, tų apylinkių jaunosios kartos atstovai dar įmaišo ir šiek tiek vietinės dzūkų tarmės elementų. Gerokai tarmiškiau (pusiau tarmiškai, pusiau literatūrine kalba) moka kalbėti daugelis Butrimonių, Gerviškų ir Dainavos apylinkių vidurinėsios kartos atstovų, kurie lietuviškai mokėsi vietos mokyklose, veikusiose nuo 1940 iki 1953 m.¹

Pasakytina, kad pietinėje ploto dalyje lietuvių literatūrinę kalbą taip pat gana neblogai moka ir daugelis vyriausiosios kartos atstovų. Daugumas jų skaito lietuvišką spaudą, klauso radijo, žiūri televizijos laidų ir apskritai aktyviai seka lietuvių kultūrinį gyvenimą. Kai kurie literatūrinę kalbą moka jau geriau ir vartoja ją dažniau už tarmę. Literatūrinei kalbai čia teikiama pirmenybė reikia aiškinti pirmiausia tomis pat priežastimis, dėl kurių ši kalba išgali dabar visose mūsų tarmėse. Antra vertus, nemaža lemia ir vietos sąlygų specifika: šio ploto slavų kalbų izoliuo-

¹ Šiuo metu Šalčininkų raj. visi dalykai lietuviškai buvo dėstomi Dieveniškų, Eišiškių ir Šalčininkų komplektinėse vidurinėse mokyklose (t. y. su lygiagretėmis klasėmis, dėstomomis lenkų ir rusų kalba), Poškonų aštuonmetėje mokykloje, Dieveniškų apyl. Daubūtiškių, Kazlūlių, Maciūčių ir Dainavos apyl. Mištūnų k. pradžios mokyklose.

tos lietuvių kalbos šnektos kontaktus su lietuvių kalba begali palaikyti tik per literatūrinę kalbą, tarpininkaujant radijui, televizijai, spaudai ir kt. Tagi literatūrinė kalba savo ruožtu ilieja šioms šnektoms gyvybės, kad jos galėtų dar egzistuoti.

Tačiau apskritai lietuvių literatūrinė kaip oficialioji administracinė kalba čia tėra vartojama labai ribotai, nes, kaip minėjome, nemaža vietos gyventojų dalis lietuviškai nebekalba.

d. Rusų kalba. Nors rusų kalba iki Antrojo pasaulinio karo beveik niekam iš vietinių gyventojų nebuvo gimtoji, tačiau šio krašto žmonėms ji nebuvo ir visai svetima. Daugelis vyresniosios kartos atstovų vyrų rusiškai buvo mokęsi mokyklose dar caro valdžios metais, pramokę tarnaudami kariuomenėje ar šiaip tolimesnėse išvykose prie valdiškų darbų. Be to, net ir niekur rusiškai nesimokius, bet mokant baltarusiškai, dėl genetinio tų kalbų artimumo rusų kalbą neblogai galima suprasti, o šiek tiek pasitreniravus ir susikalbėti. Rusų kalba ypač išpopuliarėjo tarybinės santvarkos metais. Daugiakalbiai šio krašto gyventojai gana nesunkiai ir gerai jos išmoksta mokyklose arba klausydamiesi radijo, žiūrėdami televizijos laidų bei filmų, dirbdami, važinėdami ar šiaip bendraudami su įvairių tautybių žmonėmis. Be to, Šalčininkuose ir Eišiškėse gyvena ir nemaža iš kitų respublikų, ypač Baltarusijos, atsikėlusių gyventojų, kurių jaunimas kalba daugiausia jau rusiškai. Tiesa, čia vartojama rusų literatūrinė kalba kartais turi ir šiokių tokių vietinių lenkų ar baltarusių kalbų priemaišų. Būdama viena svarbiausių administracijos kalbų ir dažnai atlikdama tarptautinės kalbos vaidmenį, ji gana sparčiai plinta ne tik kaip viešoji, bet ir apskritai kaip kultūros kalba. Todėl vis daugėja ir mokyklų su rusų dėstomąja kalba. Tokiu būdu, rusų kalba čia sėkmingai pavaiduoja lietuvių ir lenkų kalbas ir iš dalies riboja jų vartojimą bei plitimą.

Funkciniai kontaktuojančių kalbų santykiai

Kiekviena čia vartojama kalba turi tam tikrą, nuo vietos žmonių kolektyvų priklausomą savo vartojimo sferą. Kadangi pietrytinį Lietuvos TSR kampą sudaro ne viena kalba kalbančių, bet glaudžiais ūkiniais ir kultūriniais kontaktais susijusių kolektyvų bendruomenė, todėl glaudžiais tarpusavio santykiais yra susijusios ir tą bendruomenę aptarnaujančios kalbos. Kitaip sakant, komunikacijos kontinuumo požiūriu tą bendruomenę aptarnaujančios kalbos arba kalbinės sistemos tarpusavyje sudaro sistemą arba vadinamąją archisistemą (Никольский Л. Б., 1976, 80).

Pagal kalbų atliekamą funkciją kalbinę situaciją gali sudaryti keli komponentai, paprastai išsidėstę tam tikra hierarchine tvarka. Pietryčių Lietuvos dabartinę kalbinę situaciją sąlygiškai galima vadinti trikomponente. Vietinių kalbų vaidmenį čia atlieka lietuvių, baltarusių ir lenkų kalbos. Vadinamoji kalba makrotarpinė yra rusų kalba. Kiek painesnis yra regioninės kalbos klausimas. Platesniąją prasme regioninės kalbos funkcija tektų kaip administracinei lietuvių literatūrinei kalbai, o siauresniąją — čia daugiausia paplitusiai kaip viešajai ir vietos administracijos lenkų kalbai. Tačiau kol kas nė viena, nė kita, atskirai imant, nėra pajėgios aptarnauti visų įvairiomis kalbomis kalbančių aprašomojo regiono gyventojų.

Lietuvių kalbai ši vaidmenį atlikti kliudo per toli nuėjęs kalbų kaitos procesas, o lenkų kalbai – nespėjimas visur įsitvirtinti. Viena iš plačiausiai vartojamų ir suprantamų čia yra vietos baltarusių tarmė, tačiau, nebūdama nei oficialiai aprobuota, nei kodifikuota, ji negali atlikti visų tų funkcijų, kurias pajėgia atlikti tik atitinkama literatūrinė kalba. Užtat dėl genetinio artimumo jos vartojimas sąlygoja nemažas rusų kalbos pritaikymo galimybes. Tokiu būdu, rusų kalba gana dažnai yra vartojama ne tik kaip tarptautinė, t. y. makrotarpininkė, bet ir kaip regioninė kalba. Vadinasi, čia ima formotis iš esmės dvikomponentė kalbinė situacija.

Bilingvizmas ir diglosija

Skirtingomis kalbomis ar dialektais kalbančių kolektyvų, neretai besiskiriančių etnine ir socialine kilmė, tarpusavio sąveikos rezultatas yra ne tik kalbinė situacija, bet taip pat bilingvizmas ir diglosija. Savo ruožtu bilingvizmas ar diglosija paprastai apibūdinama kaip tos pačios kalbinės situacijos atspindys asmens ar individo požiūriu (Никольский Л. Б., 1976, 90).

Šiame krašte vartojamų kalbų kontaktai reiškiasi įvairiais bilingvizmo tipais ir rūšimis. Žmonių, kurie išsiverstų tik viena kuria nors kalba, t. y. vienakalbių, arba monolingvių, individų, išskyrus gal tik mažus vaikus, čia faktiškai nėra. Tačiau ir tokių vietinių žmonių, kurie vienodai gerai mokėtų dvi ar visas čia vartojamas kalbas (vadinamojo koordinacinio bilingvizmo tipo atstovų), taip pat yra nedaug. Daugumas geriau moka kurią nors vieną, dažniausiai vartojamą ar pagrindinę kalbą, o kitas, rečiau vartojamas arba antrines, paprastai išmoktas vėliau, moka silpniau (tai vadinamojo subordinacinio bilingvizmo tipo atstovai). Kadangi čia vartojamos kalbos individo ar grupės individų kalbinėje veikloje užima nevienodą padėtį (ekvivalentinis bilingvizmas retai pasitaiko), todėl tikslinga kalbėti apie funkcinį bilingvizmą, tiksliau – apie sudėtinį bilingvizmo tipą, nes pradinėje bilingvizmo stadijoje kiekviena kalba tų pačių individų buvo vartojama ir neretai dabar tebevartojama skirtingose veiklos srityse. O kadangi daugumas individų su gimtąja lietuvių kalba paprastai dar moka ir kitas čia vartojamas kalbas, tuo tarpu kitų kalbų atstovai daug rečiau moka lietuviškai ir pan., tai čia vyrauja vadinamasis vienpusio bilingvizmo tipas.

Konkrečios bilingvizmo rūšys paprastai priklauso nuo kalbos vartojimo pirmumo, vietos, kur kuri kalba vyrauja ir neretai nuo atstovų amžiaus. Pvz., vyresniojo amžiaus atstovams pagal kalbų vartojimo dažnumą ir pirmumą viso ploto mastu yra būdingos šios bilingvizmo rūšys: baltarusių–lenkų, lietuvių–baltarusių, lietuvių–baltarusių–lenkų, lenkų–baltarusių, baltarusių–lenkų–rusų, baltarusių–lietuvių–lenkų, rečiau lietuvių–lenkų, lietuvių–baltarusių–lenkų–rusų, lenkų–baltarusių–rusų ir pan. Jaunesniojo amžiaus atstovams būdinga kiek kitokia šių bilingvizmo rūšių tvarka, atsižvelgiant į tai, kad daug kur yra sumažėjęs lietuvių kalbos (ypač vietinės dzūkų tarmės) kaip gimtosios ir pirminės vartojimas. Ją daug kur yra pakeitusi baltarusių ir iš dalies lenkų kalba. Užtat padidėjo lietuvių literatūrinės kalbos (daliai gyventojų kaip išmoktinės, antrinės kalbos) vaidmuo.

Be to, nemaža prasipletė literatūrinės lenkų (ypač kaime) ir rusų (ypač miestuose) kalbų vartojimo sferos.

Kadangi diglosija iš esmės yra paprastesnis reiškinys (ji apima tik vienos kurios kalbinės sistemos posistemius) negu bilingvizmas, todėl skirtumas tarp „bilingvizmo be diglosijos“ ir „bilingvizmo su diglosija“ nėra esminis. Dėl to diglosijos reiškiniai (tipai ir rūšys) atskirai nebedetalizuojami.

Nors ir trumpai čia apžvelgta tiek bilingvizmo, tiek diglosijos tipų ir rūšių dinamika ir jų raida rodo, kad pietryčių Lietuvoje vyksta sudėtingas ne tik kalbų sąveikos, bet ir jų kaitos procesas. Šis reiškinys nėra naujas. Jo ištakų ir priežasčių reikia ieškoti ne tiek dabartyje, kiek praeityje.

Svarbesnieji kalbų kontaktavimo raidos duomenys

Įvairių tyrinėjimų domenimis (Būga K., 1961, 550; Топоров В. Н., Трубачев О. Н., 1962, 3–16, 236; Седов В. В., 1970, 191–192; Хабургаев Г. А., 1980, 45–60), seniau baltų gyventa žymiai toliau į rytus ir pietus, negu tiesiogiai liudija rašytiniai istorijos šaltiniai. Lietuvių etninė teritorija, formuojantis lietuvių tautybei, į pietus ir rytus yra siekusi taip pat toliau negu dabar (Łowmiański H., 1931, 53–56; Jasas R., 1965, 17). Tiesa, ši lietuvių ir rytinių slavų riba niekada nėra buvusi labai aiški ir pastovi, nes „čia buvo susidūrusios ir sumišusios dvi skirtingos gyventojų dalys, kurios kitados buvo sudariusios Lietuvos valstybę – lietuviai ir gudai (t. y. baltarusiai)“ (Jakubovskis J., 1921). Kitaip sakant, mišriai buvo gyvenama tam tikra vienur platesnė, kitur siauresnė pereinamoji lietuvių ir baltarusių paribio zona. Vietomis, ypač prie svarbesniųjų kelių, ji galėjo paplatėti ir dėl tam tikros abipusės gyventojų migracijos². Dėl įvairių istorinių politinio, ekonominio ir kultūrinio pobūdžio aplinkybių ši paribio juosta paprastai kito ne lietuvių elemento naudai (Jakubovskis J., 1921, 4).

Vis dėlto iki XIX a. vidurio lietuvių kalba dar vyravo visoje buv. Vilniaus apskrityje, didelėje Ašmenos apskrities dalyje ir Lydos apskrities šiaurinėje pusėje (Baliński M. i Lipiński T., 1846, 122, 251, 264). Vertingos informacijos apie kalbų vartojimą mūsų nagrinėjamo ploto dalyje – Šalčininkų parapijoje (jai tuo metu priklausė ir Šalčininkėlių filija) 1827 m. pateikė vietos klebonas P. Grinaškevičius. Pažymėjęs, kad „visi vietos parapijos valstiečiai kalba gimtąja lietuvių kalba“, toliau jis nurodė, jog lietuvių kalba nuo Šalčininkų į pietryčius vartojama dar apie Kaulėliškes, Dievėniškes, Subātninkus, Ūviją net iki Nemuno (Ведомости, 1827, 5). Taigi gyvenamos vietovės Gervėčiai, Lazūnai ir kt., dabar žinomos kaip lietuvių kalbos salos, tada dar tiesiogiai siejosi su pagrindiniu lietuvių kalbos plotu.

Tačiau nemažai vietos gyventojų daliai lietuvių kalba tada jau nebebuvo vienintelė. Tas pats P. Grinaškevičius pažymėjo, kad lietuvių valstiečiai „dėl Vilniaus mies-

² Tam tikrą rytų slavų elemento infiltraciją pietrytinėse lietuvių etninėse žemėse galėjo skatinti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinės – Vilnius ir Trakai kaip traukos centrai ir po XVII–XVIII a. karų bei maro atsiradusios tuščios žemės ir sodybos (Baliński M. i Lipiński T., 1846 122–123; Dundulienė P., 1963, 105–122).

to artumo ir dviejų vieškelį (wielkich traktów), kertančių tą parapiją, moka taip pat lenkų kalbą; šia vienintele kalba ir meldžiasi. Tiek apylinkės, tiek visų palivarų šlėkta, visai nemoka lietuvių kalbos, kalba tik lenkiškai“. Toliau dar kartą pabrėžęs, kad „gimtoji vietos parapijos prastuomenės kalba yra lietuvių“, jis čia pat nurodė, jog „prastuomenė moka ir net tarpusavyje kalba rusinų (t. y. baltarusių. — A. V.) kalba“ (Ведомости, 1827, 5). Iš to matyti, kad visos minimos kalbos čia buvo vartojamos daugiau ar mažiau diferencijuotai. Visi valstiečiai kalbėjo lietuviškai, o dvarininkai, šlėktos ir dvasininkai — lenkiškai. Kadangi vietos dvarininkai, šlėktos ir neretai dvasininkai nemokėjo lietuviškai, todėl valstiečiai, norėdami juos suprasti, buvo priversti mokytis aukštesniesiems sluoksniams suprantamos kalbos. Tačiau lenkiškai kalbėti, išskyrus atmintinai išmokus poteries, daugumas valstiečių dar nemokėjo, todėl, bendraudami su lietuviškai nemokančiais aukštesniųjų sluoksnių asmenimis ar atvykėliais, stengėsi pasinaudoti vietine baltarusių tarme, jau iš anksčiau čia atlikusia kontaktų ir tam tikrą regioninės kalbos vaidmenį. Laikui bėgant, ši vietinė baltarusių tarmė, matyt, buvo pradėta vartoti kaip viešoji kalba, o paskui ji pradėjo stumti lietuvių kalbą ir iš pagrindinės visuomenės ląstelės — šeimos. Tačiau didesnio lietuvių kalbos nykimo dar nematyti. Geriausiu atveju daugumas vietos gyventojų buvo dvikalbiai, o tam tikra dalis gal ir trikalbiai.

Tais pačiais 1827 m. užpildytoje apklausos anketoje apie kalbų vartojimą Turgelio parapijoje trumpai ir glaustai atsakyta: „Lietuvių kalbos dialektas“ („Dialekt mównienia litewskiego języka“) (Ведомости, 1827, 7). Toliau nurodoma, kad parapijos dvarininkai ir šlėkta kalba lenkiškai, o miestelėnai — rusiškai (t. y. baltarusiškai). Iš to reikėtų suprasti, kad tuo metu čia vyravo lietuvių dzūkų tarmė, o miestelėnai bent viešai jau dažniau vartojo vietos baltarusių tarmę.

1849 m. Eišiškių parapijos „Kronikoje“ nurodyta, kad „Eišiškių parapijiečiai kalba lietuvių, rusų (t. y. baltarusių) ir lenkų kalbomis“ (Kronika, 1848, A — 2667). Šią pastabą galima suprasti dvejopai: arba tos trys kalbos buvo vartojamos skirtingose vietose bei skirtingų šeimų kaip atskiros namų kalbos, arba vartojamos vienu ir tų pačių gyventojų. Nors atskirais kaimais ar kaimų grupėmis vietos gyventojai čia buvo pradėję slavėti kiek anksčiau, tačiau apskritai kalbinė situacija nedaug tesiskyrė, t. y. slavėjimu nedaug tebuvo aplenkusi panašią Šalčininkų apylinkės kalbinę situaciją. Rūdninkų apylinkė, A. Riticho (Ритих А. Ф., 1875) duomenimis, XIX a. trečiąją ketvirtį dar buvusi lietuviška, suslavėjo per paskutinįjį to amžiaus ketvirtį. Vyriausiųjų vietos žmonių prisiminimais, iki XX a. pradžios dar buvo įšlikę nemaža lietuviškai supratusių arba ir kalbėjusių vyresnio amžiaus gyventojų net ir tuose kaimuose, kuriuose pagal XIX a. pabaigos oficialią statistiką lietuviškai kalbančių nebeužfiksuota (Anonim, 1898, 65–66; Rozwadowski J., 1904, 93. Первая всеобщая перепись, 1905).

Tiek vietos žmonių pasakojimų, tiek įvairių tyrinėjimų duomenimis (Turska H., 1939, 6–56; Zinkevičius Z., 1966, 24–31; Zinkevičius Z., 1976, 22–23; Vidugiris A., 1971, 236–248), lietuvių kalbos nykimas šiame Lietuvos kampe ypač suintensyvėjęs po baudžiavos panaikinimo (1861) ir 1863–1864 m. sukilimo, t. y. iš esmės tas suintensyvėjimas sutapo su kapitalistinių gamybinių santykių įsigalėjimu kaime ir su kovos paastrėjimu tarp lenkiškos orientacijos dvarininkijos bei dvasi-

ninkijos, iš vienos pusės, ir caro valdininkų, iš kitos pusės, dėl įtakos lietuvių valstiečiams. Kalbinę situaciją jau su aiškiai progresuojančia kalbų kaita atspindi 1872 m. Šalčininkų valsčiaus aprašymas pagal specialią Rusų geografinės draugijos išsiuntintą programą. Tame aprašyme nurodoma: „Pagrindiniai valsčiaus gyventojai yra lietuviai, dėl to vartojama lietuvių kalba. Kai kuriose vietose kalbama baltarusiškai. Daugelis lietuvių perima šią (t. y. baltarusių) kalbą ir kai kurie iš jų ją kalba laisvai“ (Сведения, 1872, 11139). Pagal tos pat anketos kitų valsčių atsakymus matyti, kad panaši padėtis buvo ir kitur, pvz., apie Benekainis, Butrimonis (Сведения, 1872, 11250) ir kt.

Tuo metu ypač sparčiai slavėjo tos apylinkės, kurios buvo arčiau Vilniaus. Kaip sparčiai kito etnolingvistinė šio krašto situacija XIX a. antroje pusėje, matome, sulyginę XIX a. pirmosios pusės duomenis su XIX a. pabaigos duomenimis, lokalizuotais J. Rozvadovskio sudarytame „Lietuvių kalbos žemėlapyje Vilniaus gubernijoje“ (remiantis 1890 m. A. Platerio surinkta ir 1898 m. Anonimo apdorota statistika) (Anonim, 1898, 1–72; Rozwadowski J., 1904, 93). Nepaisant šios statistikos trūkumų ir tendencingumo (Rozwadowski J., 1904, 89–93; Š-klys, 1903, 36), matyti, kad XIX a. gale jau bemaž buvo visai suslavėjusi arba baigė slavėti didesnioji buv. Vilniaus apskrities, didelė Ašmenos ir nemaža Lydos apskrities dalis. Pietryčių Lietuvoje kiek mažiau suslavėjusi išliko tik pati pietinė Vilniaus apskrities dalis, maždaug sutapusi su to meto Šalčininkų parapija ir pagal bažnytinį administracinį skirstymą priklausiusi Rodūnios dekanatui.

Į Rodūnios dekanatą³, tuo metu tik ką pradėjusį kiek sparčiau slavėti, įėjo taip pat Butrimonių (tada Benekainių parapijos filija), Dieveniškių ir Eišiškių parapijos (pastaroji tuomet dar aprėpė dabartinės Kalesninkų ir Pabarės parapijas) (Synodus, 1744, 64–69; Executorum, 1854, 10–61). Ašmenos dekanatui priklausė dabartinė Nėrviškių parapija, kurios šiaurvakarinė dalis dabar įeina į Dieveniškių apylinkės sudėtį. O šiaurinėje aprašomojo ploto dalyje esančios Rūdninkų ir Turgelių parapijos (pastarajai ilgą laiką priklausė dabartinės Akmenynės, Jašiūnų ir Tāboriškių parapijos) įėjo į Vilniaus dekanatą (Synodus, 1744, 42, 53; Executorum, 1854, 10–61), kuriame lietuviškai kalbėti bemokėjo daugiausia tik vyresniosios kartos žmonės arba atskiros šeimos⁴.

Vadinasi, nevienoda kalbų kaitos proceso sparta yra aiškiai susijusi su bažnytinio administracinio skirstymo ribomis. Antra vertus, nemažą vaidmenį čia suvaidino ir Vilnius, tuo metu buvęs vienas svarbiausių šio krašto lenkų kultūros židinių ir turėjęs lemiamos reikšmės artimesniųjų apylinkių slavėjimo spartai. Gana sparčiai slavėjo ir pietrytiniai pakraščiai, tiesiogiai susisiekiantys su baltarusių kalbos teritorija.

Iš tiesų lietuvių kalba nyko tiek pakraščiuose, tiek viduryje. Svarbiausi slavų kalbų plitimo židiniai buvo dvarai, palivarkai, šlėktų kiemai, miesteliai bei parapijų

³ Daugelyje tuo metu priklausiusių Rodūnios dekanatui parapijų iki šių dienų daugiau ar mažiau yra išlikę lietuviškai kalbančių ar suprantančių žmonių, pvz., Armėniškių, Asavės, Benekainių, Kaulėliškių, Lazūnų, Nočiūš, Pelesės, Rūdūnios, Varenavo ir kt.

⁴ Vietos žmonių pasakojimu, tokių šeimų ar senukų XX a. pirmoje pusėje dar buvo išlikę apie Jašiūnus, Pārudaminį, Turgelius ir kt.

centrai, kur spietėsi daugiau carinių administracinių bei kultūrinių įstaigų ir gyveno įvairių tautybių žmonių. Jau E. Volteris, 1886 ir 1893 m. lankęsis Lydos ir Ašmenos apskrityse, Benekainių, Dieveniškių, Eišiškių, Kaniavos, Rodūnios ir kitose apylinkėse, atkreipė dėmesį, jog sulenkėjusi šlėkta nuolat tyčiojasi iš lietuvių, įvairiai juos pravardžiuodama (Вольтер Э., 66). Tačiau, nepaisant tyčiojimosi, net ir ten, kur vyrauja šlėkta, „vis dėlto girdėti lietuvių daina ir kalba, kaip namų kalba. Lietuviai (o galbūt senieji jotvingiai) kalba trimis kalbomis: su viršininku – rusiškai arba paprastai, t. y. baltarusiškai, su kunigu – lenkiškai, o tarpusavyje – lietuviškai ir net garsiai, kai niekas nesijuokia. Net viešuose susibūrimuose galima girdėti kalbant lietuviškai“ (Вольтер Э., 66). Prie šio E. Volterio liudijimo galima pridurti, kad lietuvių kalbą ujo ne tik paprasti šlėktelės, bet ir sulenkėję aukštesnieji sluoksniai ir jau kitu tikslu – caro valdininkai.

Daugelio apylinkių kalbinei ir tautinei orientacijai didelės įtakos tuo metu turėjo katalikų dvasininkų asmeninė pozicija ir veikla. Naudodamiesi savo beveik neribota įtaka valstiečiams, lenkiškos orientacijos dvasininkai šio krašto asimiliacijos procese suvaidino labai neigiamą vaidmenį. Jie pasiekė to, kad daugelis lietuviškai dar tebekalbėjusių valstiečių lenkų kalbą ėmė laikyti vienintele tinkančia viešai vartoti kalba, aukštesniųjų visuomenės sluoksnių, mokslo, religijos, literatūros ir apskritai kultūros kalba. Tokio įsitikinimo rezultatas buvo tas, kad labai paspartėjo „prasčiokiškos“ lietuvių kalbos nykimas. Be to, priklausymą katalikų tikybai neretai imta tapatinti su priklausymu lenkų nacijai. Tokia pažiūra atsirado carinės priespaudos metais, kai katalikybė, kaip „lenkų tikyba“ (plg. čia populiarių posakį „polska wiara“) buvo suvokiama kaip kontrastas pravoslavijai, t. y. valstybinei „rusų tikybai“. Todėl daugumas gyventojų pagal tikybą, nepaisydami nei savo kilmės, nei gimtosios kalbos, ėmė save laikyti lenkais. Tiek lietuviškai, tiek baltarusiškai kalbantiems žmonėms savo kalbą laikyti tautybės pagrindu kliudė tų kalbų beteisiškumas, neigiama valdančiosios klasės ir aukštesniųjų sluoksnių pažiūra į jas, kaip „žemojo“ luomo, t. y. liaudies, kalbas. O lietuvių kalbai buvo dar blogiau: polonizatoriai jai stengėsi prisegti pagonių kalbos, t. y. geram katalikui vengtinės kalbos, etiketę. Dėl to daugelio žmonių tikroji tautinė sąmonė faktiškai užgeso net nespėjusi pabusti.

Drauge su tuo vykęs, anot H. Turskos, „katastrofiškas lietuvių kalbos metimas“ (Turska H., 1939, 46) čia daugiausia sutapo su XIX a. pabaiga ir XX a. pirmąja puse. Vietos gyventojų tvirtinimu, didelėje Šalčininkų raj. dalyje lietuviškai daugiausia kalbėję iki buržuazinės Lenkijos okupacijos (1920) arba iki Pirmojo pasaulinio karo (1914).

Tiesa, okupacijos pradžioje daugelis atkaklesnių valstiečių, nepaisydami persekiojimų, baudų ir kalėjimų, kovojo dėl lietuviškų mokyklų ir skaityklų, bet 1931–1936 m. jos buvo visiškai uždraustos⁵. Deja, plėšomi skirtingų tautinių įsitikinimų ir kapitalistinių santykių, šio krašto lietuviai ilgiau nebepajėgė priešintis, ir galiausiai savo kalbos ir tautybės atsisakė. Daug žalos lietuvių kalbos gyvavimui

⁵ Tokių mokyklų ar po uždarymo jų vietoje įsisteigusių skaityklų nuo 1922–1925 iki 1931–1936 m. Eišiškių, Kalesninkų ir Dainavos apyl. buvo 6, Butrimonių, Daučiūnų ir Gerviškių – 8, Dieveniškių ir Poškonų – 11 (Martinkėnas V., 1970).

čia padarė ir Antrojo pasaulinio karo metais nacionalistų kurstyta tautinė nesantika. Kuo labiau mažėjo šiame krašte lietuviškai kalbančių žmonių, tuo sunkiau jiems darėsi. Tą sunkią beteisę padėti, kurią reikėjo iškęsti lietuviškai kalbantiems vietos gyventojams, glaustai apibūdino senas šalčininkietis Macys Rimpa (75 m. amž.): „*Tadù kas lietùviškai dudėno, tai ne žmogùs bũvo*“ (užrašyta autoriaus 1963 m.).

Tik tarybinės santvarkos metais iš pagrindų pasikeitus politinėms, ekonominėms, ideologinėms, kultūrinėms sąlygoms, pasikeitė gyventojų tarpusavio santykiai, neteko pamato lietuvių nacionalinė diskriminacija.

Tačiau praeities pasekmės liko. Dėl aukštesniųjų sluoksnių ir valdančios klasės ilgą laiką sistemingai vykdytos nutautinimo politikos iš esmės pasikeitė etnolingvistinis šio krašto veidas.

Netolygi slavėjimo sparta aiškintina suaktyvėjusio lietuvių nacionalinio sąmonėjimo ir atskirų jos kultūros veikėjų įtaka⁶. Pastaruoju metu lietuvių kalba, t. y. tradicinė vietinė džukų tarmė, visai baigia nykti visoje viduriniojoje nagrinėjamo ploto dalyje. Kartais ši tarmė dėl slaviškų skolinių gausumo ir riboto pritaikymo nebvertinama net pačių jos atstovų, tiesa, daugiausia jau lenkiškos orientacijos žmonių. Didesnį autoritetą čia turi tik lietuvių bendrinė kalba, kaip viena iš administracijos ir aukštesniųjų mokyklų kalbų, kuri kaip dalykas taip pat dėstoma ir visose šio krašto mokyklose. Tačiau ir jos praktiško pritaikymo sfera čia nėra plati, ir tai savo ruožtu riboja jos visuomeninį svorį bei įtaką.

Šiuo atžvilgiu pastaruoju metu sąlygos čia yra palankesnės slavų kalboms: lenkų, baltarusių ir rusų. Aptariant specifinius lietuvių kalbos nykimo ir slavų kalbų įsigalėjimo šiame krašte bruožus, reikia pasakyti, kad čia vis dėlto sparčiau plito ne proteguojamoji lenkų, bet baltarusių kalba, kuri tartum pastojo kelią lenkų kalbai. Baltarusių kalbai čia įsivyrėti padėjo nemaža aplinkybių. Kadangi lietuvių etniniai pakraščiai iš seno siejosi su baltarusių gyvenamaisiais plotais, todėl baltarusių kalba atliko savotišką tarpusavio bendravimo priemonės vaidmenį, t. y. buvo tartum regioninė kalba. Tuo tarpu vietos lietuviai su lenkų etniniais plotais tokių kontaktų neturėjo, o gana retų proginių susidūrimų su lenkiškai kalbėjusiais dvarininkais ar dvasininkais neužteko gerai išmokti lenkų kalbos. Be to, dėl gimininumo ir gausių lenkiškų skolinių baltarusių kalba buvo suvokiama kaip lenkų kalbos atmaina arba tarmė. Neutraliai vadinama vietine (tuteiša) arba paprasta kalba, ji nebuvo siejama su baltarusių kaip atskiros tautybės kalba. Baltarusiškai neretai kalbėjo čia net šlėkta (Turska H., 1939, 32). Nors baltarusių kalba plito sparčiau negu lenkų kalba, tačiau, nespėjusi sulaukti nacionalinio rezonanso (baltarusių kaip ir lietuvių nacionalinis sąmonėjimas dėl objektyvių priežasčių vėlavo), ji su lenkų kalba ir nekonfrontavo, o virto savotiška jos sąjungininke. Kitaip sakant, kalbinei gyventojų polonizacijai ji tarnavo tam tikra tarpine arba pereinamąja kalba, kaip ir kitur, kur iš lietuvių prie lenkų kalbos buvo einama taip pat per baltarusių kalbą (Turska H., 1939, 10).

⁶ Butrimonių ir Gerviškių apyl. gyventojai su pagarba prisimena vietos mokytojų Veronikos Jankelaitytės (1888–1965) ir Adomo Miknos (1892–1974) įkultūrinę veiklą. Dieveniškų apylinkėje teigiamą vaidmenį suvaidino ilgesnį laiką (nuo 1885 m.) čia dirbusio švietėjo P. Butvydo veikla (Žiminskas J., 1944, 3) ir pan.

Lenkų kalba, anksčiau buvusi vietos dvarininkijos ir bažnyčios kalba, valstiečių tarpe paplito kaip viešoji daugiausia lenkų okupacijos metais. Ją buvo stengiamasi išmokti ir vartoti įvairiose viešo gyvenimo sferose. Iki šių dienų lenkų kalba daug kur tebėra viešoji daugelio mokyklų ir vietinės administracijos kalba. Tačiau kaip buitės kalba ji pradeda daugiau prigyti tik pastaruoju metu, ypač jaunesniosios kartos šeimose. Todėl, kalbėdami apie viso krašto vietos gyventojų kalbinę polonizaciją, tarybiniai tyrinėtojai skiria tris periodus: 1) iki 1920 m., 2) nuo 1920 m. iki Antrojo pasaulinio karo ir 3) pokario metų (Вярэніч В. Л., 1973, 5–21; Чекман В. Н., 1973, 42).

Kas metai vis labiau auga rusų kalbos autoritetas. Ji čia atlieka ne tik tarptautinės kalbos vaidmenį, bet darosi ir viena iš svarbiausių regiono administracijos, mokyklos, mokslo ir apskritai kultūros kalbų.

Be abejo, šis bandymas apžvelgti pietryčių Lietuvos kalbinių santykių raidą ir pateikti čia vartojamų kalbų kontaktavimo schemą yra šiek tiek suprastintas ir reikalingas nuolatinių papildymų bei korektyvų ne tik dėl atitinkamų tyrinėjimų stokos, bet ir dėl to, kad šio rajono kalbiniai santykiai yra ypatingai nepastovūs ir dinamiški.

LITERATŪRA

- Anonim. Obszar języka litewskiego w gubernii Wileńskiej. — Kn.: Materiały antropologiczne i etnograficzne. Kraków, 1898, t. 3.
- Arumaa P. Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend mit grammatischen Anmerkungen. — Dorpat, 1930.
- Baliński M. i Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. — Warszawa, 1846, t. 3.
- Būga K. Rinkiniai raštai. — V., 1961, t. 3.
- Būga K. Užrašai. 1906 (rankraštis). Vilniaus valstybinio V. Kapsuko universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius. F. D—545, l. 26–27.
- Dundulienė P. Badas ir maras Lietuvoje, feodalizmo laikais. — Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija, 1963, t. 4.
- Ermanytė I., Eigminas K. Žemės kalba (vietovardžiai). — Kn.: Dieveniškės. V., 1968.
- Executorium decretum de limitibus diocesis Vilnensis. — Vilnae, 1854.
- Fraenkel E. Der Stand der Erforschung des im Wilnagebiete gesprochenen Litauischen. — Baltico-slavica. Wilno, 1936, t. 2.
- Grinaveckienė E. Lietuvių ir slavų kalbų gramatinio kontaktavimo reiškiniai pietryčių Lietuvoje. — Kn.: Lietuvių kalbos gramatikos tyrinėjimai. V., 1969.
- Jablonskis J. Dieveniškė. 1906 (rankraštis). Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyrius. F. JJ—37.
- Jakubovskis J. Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją. — K., 1921.
- Jasas R. Lietuvių kilmė. — Kn.: Lietuvos TSR istorijos bruožai. K., 1965.
- Kronika 1848. Vilniaus valstybinio V. Kapsuko universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius. F. A.—2667.
- Lipskienė J., Vidugiris A. Dieveniškių tarmė. — Kn.: Lietuvių gramatinė sandara. V., 1967.
- Lipskienė J. Frazeologizmai. — Kn.: Dieveniškės. V., 1968.
- Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego. — Wilno, 1931, t. 1.

- Martinkėnas V.** Vilniaus krašto lietuviškos pradžios mokyklos ir skaityklos 1919–1939 metais: Medžiaga mokyklos istorijai (mašinraštis. V., 1970). — Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyrius. F. 284–2.
- Rozwadowski J.** Mapa języka litewskiego w gubernii Wileńskiej. — In: Materiały i prace komisii językowej Akademii umiejętności w Krakowie. Kraków, 1904, t. 1.
- Synodus diocessana Vlnensis.** — Wilnae, MDCCXLIV (1744).
- Š-klys.** Prie statistikos Vilniaus gubernijoje. — Varpas, 1903, Nr. 2.
- Turska H.** O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie. — Wilno, 1939.
- Vidugiris A.** Pastabos apie tarmės leksiką. — Kn.: Dieveniškės. V., 1968.
- Vidugiris A.** Kalbų sąveikos klausimu. — Kn.: Dubingiai. V., 1971.
- Wolter E.** Zur Kunde der Wilnaer litauischen Dialekte. — Mitteilungen der litauischen literarischen Gesellschaft. Heidelberg, 1895, 20.
- Zdaniukiewicz A. A.** Gwara Łopatowszczyzny. Fonetika, fleksija, słownictwo. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1972.
- Ziminskas J.** Eišiškių sritis tautinio atgimimo priešaušryje. — Ateitis, 1944, Nr. 51(354).
- Zinkevičius Z.** [Rec.: Alojzy Adam Zdaniukiewicz, Gwara Łopatowszczyzny. — Baltistica, 1974, t. 10(2).
- Zinkevičius Z.** Lietuvių dialektologija. — V., 1966.
- Zinkevičius Z.** Lietuvių antroponimika. Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje. — V., 1977.
- Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов. — М., 1966.
- Ведомости о костелах и монастырях Виленской епархии. 1827.** — Lietuvos TSR Centrinis valstybinis istorinis archyvas. F 694, b. 1, Nr. 769.
- Веренич В. Л.** Польские говоры на территории СССР и задачи их изучения. — В кн.: Пытані мовознаўства і методікі выкладання моў. Мінск, 1965.
- Вольтер Э.** Рукописи. — Центральный архив АН СССР в Ленинграде. Ф. 178, оп. 1, № 66.
- Вярэніч В. Л.** Польскія перыферычныя гаворкі на ўсходзе. — В кн.: Польские говоры в СССР. Минск, 1973, ч. 1.
- Гринавецкене Е. И.** Некоторые явления контактирования литовских и славянских говоров (на материале языковых контактов в юго-восточной Литве). — Балто-славянский сборник. М., 1972.
- Гринавецкене Е. И., Ковальчук И. П., Мацкевич Ю. Ф., Романович Е. М.** Северо-западные белорусские говоры литовского пограничья. — Балто-славянский сборник. М., 1972.
- Лекомцева М. И.** О взаимодействии фонологических систем в районе балто-славянского пограничья. — Балто-славянский сборник. М., 1972, с. 116–134.
- Лекомцева М. И.** Система значений глагольных граем в пограничных литовско-славянских говорах. — Балто-славянский сборник. М., 1972, с. 174–185.
- Никольский Л. Б.** Изучение языковой ситуации как прикладная языковая дисциплина. — В кн.: Проблемы изучения языковой ситуации и языковой вопрос в странах Азии и северной Африки. М., 1970.
- Никольский Л. Б.** Синхронная социолнгвистика. — М., 1976.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи в 1897 г. Виленская губерния.** — Вильна, 1905.
- Риттих А. Ф.** Этнографическая карта Европейской России. — СПб., 1875.
- Сведения о состоянии сельского хозяйства и промышленности.** — Vilniaus valstybinio V. Kap-suko universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius. F. A–63, A–64, b. 11139, 112507.
- Седов В. В.** Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — М., 1970.
- Судник Т. М., Толстая С. М., Топоров В. Н.** К характеристике южной части балтийско-славянского языкового союза. — Советское славяноведение, 1967, № 2.
- Судник Т. М.** Дialectы литовско-славянского пограничья: Очерки фонологических систем. — М., 1975.

- Топоров В. Н., Трубаев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962.
- Хабургаев Г. А. Становление русского языка. — М., 1980.
- Чекман В. Н. Фонетические особенности говоров села Колесники Эйшишского района Литовской ССР. — В кн.: Польские говоры в СССР. Минск, 1973, ч. 1.

А. ВИДУГИРИС

О КОНТАКТИРОВАНИИ ЯЗЫКОВ В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЛИТВЕ

Резюме

В статье в социологическом аспекте характеризуется функциональное контактирование языков, или т.н. языковая ситуация, и прослеживается его образование на территории юго-восточной Литвы, по существу совпадающей с территорией нынешнего Шальчининкского района, в состав которого вошли разные местности бывших Виленского (Вильнюсского), Тракайского, Лидского и Ошмянского уездов. Здесь взаимодействуют местные диалекты литовского, белорусского и польского языков, их литературные варианты и русский язык. Результаты этого взаимодействия постоянно привлекают внимание лингвистов разных стран.

По функциям, которые выполняют употребляемые на указанной территории языки, в сущности формируется двухкомпонентная ситуация: функцию местных языков выполняют литовский, белорусский и польский диалекты, а языка-макропосредника и (нередко) регионального языка — русский язык. Исполнять роль регионального языка — как третьего компонента — литовскому литературному языку мешает то обстоятельство, что на значительной части указанной территории местный литовский диалект подвергся сильной ассимиляции; польскому же языку препятствует то, что он не успел укрепиться во всех сферах общения.

Во второй половине XIX в. преобладавший на данной территории литовский язык стал быстро вытесняться славянскими языками. Этот процесс объясняется ассимиляторской политикой, проводившейся правительством царской России. В конце XIX — начале XX в. в северной и северо-восточной части указанной территории произошла полонизация местного населения, распространившаяся вскоре и на остальную — южную и юго-западную часть. Характерно, что большинство местных жителей под воздействием внушения местного дворянства и реакционного духовенства стали считать себя поляками, хотя в быту продолжали употреблять литовский язык. Таких людей еще немало среди представителей старшего поколения жителей южной части исследуемой территории.

В процессе полонизации населения взамен литовского языка быстрее распространялся не польский, а местный белорусский диалект, который на литовско-белорусском пограничье и ранее играл определенную роль в качестве контактного языка. Запоздалым развитием белорусского национального самосознания объясняется тот факт, что данный язык местным населением по существу не считался языком белорусов как отдельной нации, а воспринимался (из-за генетической близости и обилия полонизмов) как своеобразная разновидность или диалект польского языка. В процессе языковой полонизации местного населения он играл роль посредника или переходного языка. Поэтому местный белорусский диалект и теперь не имеет заметного общественного веса, хотя в то же время является одним из наиболее распространенных в общении языков.

Польский язык, раньше бывший языком местного дворянства и духовенства, среди крестьян распространялся главным образом как официальный язык в годы т. н. польской оккупации (1920 — 1939). В эти годы местное население стремилось пользоваться им в разных сферах жизни, хотя языком семьи он стал только в ограниченном масштабе. В настоящее время на большей части указанной территории польский язык является языком местной администрации, многочисленных школ и культурно-просветительских учреждений.

ÜBER DIE KONTAKTE DER SPRACHEN IM SÜDÖSTLICHEN LITAUEN

Zusammenfassung

Im Artikel wird im rein soziologischen Aspekt der funktionelle Kontakt der Sprachen oder die sogenannte sprachliche Situation charakterisiert und ihre Bildung auf dem Territorium des südöstlichen Litauens verfolgt, das im wesentlichen mit der administrativen Fläche des Schaltschininkai-Bezirks zusammenfällt, dessen Bestandteile verschiedene Umgebungen der ehemaligen Bezirke von Vilnius, Trakai, Lida und Aschmena sind. Auf dem oben genannten Territorium wirken örtliche Dialekte der litauischen, belorussischen und polnischen Sprachen, ihre literarischen Varianten, sowie die russische Sprache zusammen. Die Ergebnisse der Zusammenwirkung dieser Sprachen fesseln ständig Aufmerksamkeit der Sprachforscher aus verschiedenen Ländern.

Gemäß den Funktionen der gebrauchten Sprachen formiert sich hier im wesentlichen aus zwei Komponenten bestehende sprachliche Situation: die Funktion der örtlichen Sprachen erfüllen die litauischen, belorussischen und polnischen Dialekte, die Funktion der Sprache – des Makrovermittlers und ziemlich oft die Funktion der regionalen Sprache erfüllt aber die russische Sprache. Der litauischen literarischen Sprache hindert die Rolle der regionalen Sprache – als der dritten Komponente – zu erfüllen der Umstand, daß hier auf dem großen Teil des Territoriums die Assimilation des litauischen Dialektes zu viel weit von sich gegangen ist, und der polnischen Sprache – weil sie nicht zurechtkam, in allen Bereichen des Verkehrs sich zu befestigen.

Wegen der assimilatorischen Politik, die eine lange Zeit die herrschenden Klassen führten, wurde hier überall noch in der zweiten Hälfte des XIX. Jh. vorherrschende litauische Sprache schnell von den slawischen Sprachen verdrängt. Am Ende des XIX Jh. und am Anfang des XX. Jh. ist die Polonisierung der örtlichen Bevölkerung auf dem nördlichen und nordöstlichen Teil des genannten Territoriums geschehen, und in schnellem Tempo umfaßte sie den übriggebliebenen südlichen und südwestlichen Teil. Es ist bezeichnend, daß die Mehrheit der örtlichen Bevölkerung unter der aktiven Suggestion des örtlichen Adels und der reaktionären Geistlichkeit sich zu den Polen zu zählen begann, obwohl sie mit einander noch litauisch sprachen. Solche Vertreter besonders der älteren Generation gibt es auch gegenwärtig viel genug im südlichen Teil des Territoriums, das erforscht wird.

Während des Prozesses der Polonisierung der örtlichen Bevölkerung verbreitete sich schneller anstatt der litauischen Sprache nicht die protegierte polnische Sprache, sondern der örtliche belorussische Dialekt, der auf dem litauisch-belorussischen Grenzgebiet schon früher bestimmte Rolle der regionalen Sprache gespielt hatte. Wegen der verspäteten Entwicklung des belorussischen nationalen Selbstbewußtseins wurde diese Sprache von der örtlichen Bevölkerung nicht für die Sprache der Belorussen als der einzelnen Nation, sondern wegen der genetischen Nähe und dem Überfluß an Polonismen für eigenartige Abart oder einen Dialekt der polnischen Sprache gehalten. Für die sprachliche Polonisierung der örtlichen Bevölkerung diente sie als ein bestimmter Vermittler oder als eine Übergangssprache. Deshalb hat der örtliche belorussische Dialekt auch jetzt kein bemerkbares gesellschaftliches Gewicht, obwohl er gleichzeitig eine der am meisten im Verkehr gebrauchten Sprachen ist.

Die polnische Sprache, die früher Sprache des örtlichen Adels und der Geistlichkeit war, verbreitete sich unter den Bauern hauptsächlich als gesellschaftliche Sprache in den Jahren der sogenannten polnischen Okkupation (1920–1939). In diesen Jahren strebte die örtliche Bevölkerung nach ihrer Beherrschung und nach ihrem Gebrauch in verschiedenen Bereichen des Lebens, obwohl zu der Familiensprache sie nur im beschränkten Maße wurde. Gegenwärtig ist die polnische Sprache im großen Teil des genannten Territoriums die Sprache der örtlichen Administration, vieler Schulen und der Kultur.